

.....

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

.....

УДК 343.131

Г. М. Мамка

кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Університету державної фіскальної служби України

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Статтю присвячено дослідженню послідовності як принципу юридичного процесу в кримінальному провадженні. Визначено, що вагоме значення у забезпеченні послідовності кримінального процесу відіграє внутрішня і зовнішня системність кримінального провадження. У цьому аспекті критично проаналізовано кримінальне процесуальне законодавство та констатовано незавершеність формування нової моделі вітчизняного кримінального процесу.

Ключові слова: принципи юридичного процесу, послідовність кримінального провадження, системність кримінального процесу, стадійність кримінального провадження.

Постановка проблеми. Серед принципів юридичного процесу є ті, які характеризують співвідношення матеріального і процесуального права, а також ті, що характеризують безпосередньо сам процес, форму його організації та здійснення.

До останніх, за визначенням А.М. Колодія, належать принципи демократичності, неодноманітності, антибюрократичності, законності, надійності процесу, доступності, раціональності, послідовності, гарантованості [1, с. 204].

Так, принцип послідовності, що належить до змістового боку юридичного процесу, означає наявність вимоги суворої черговості вчинення дій, нормативного визначення, що і за яких умов повинно робитися спочатку, а що і за яких умов – потім. Від забезпечення принципу послідовності залежить досконалість, оптимальність і ефективність юридичного процесу [1, с. 205].

Кримінальний процес є частиною державного механізму і динамічною системою

соціального типу. Відповідно до класифікації систем за складністю, кримінальний процес належить до групи, що характеризується максимальним рівнем наявності цієї ознаки. Безперечно, кримінальний процес (як система) ніколи не буде досконало вивченим і підданим точному і повному осмисленню. Доказом цьому є багато теоретичних положень, що розробляються на рівні загальних проблем гуманітарних наук. Ситуацію ускладнює висока динамічність елементів системи кримінального процесу, змістовне перетворення, підґрунтям чого стають політичні, економічні, соціальні та інші процеси. Це призводить до постійних змін якості цієї системи як у напрямі поліпшення, так і погіршення [2, с. 34], впливає на її послідовність.

Варто зауважити, що нарівні з позитивними тенденціями реформи кримінального процесу, що здійснюється протягом останнього десятиріччя, є немало і негативних. Низка змін видаються неоднозначними, оскільки вони, незважаючи на задекларовані мету та завдання щодо удоскона-

лення практики здійснення кримінального провадження за тим чи іншим напрямом, входять у внутрішньосистемні суперечності з нормами та інститутами, вже встановленими в КПК України. Ситуація, що складається внаслідок цього, не вирішує тих проблем, на вирішення яких нібито були спрямовані внесені зміни, натомість вносить суперечність у правозастосовну практику, робить її окремі механізми неефективними через неналежне забезпечення принципу послідовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципам права загалом, як і кримінального процесуального права зокрема, а також окремим проблемам правозастосовної практики у цій сфері, зокрема в питаннях послідовності й раціональності, ефективності кримінальної процесуальної діяльності, приділяється достатньо уваги у навчальній та науковій літературі. У теорії й науці кримінального процесу ця проблематика незмінно висвітлюється у відповідних розділах підручників, навчальних посібників, присвячені їй і окремі монографічні дослідження як у контексті системи принципів кримінального процесу загалом, так і у розрізі дослідження окремих із них (зокрема С.А. Альперта, А.В. Гриненка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Т.М. Добровольської, П.М. Давидова, І.Л. Зінченко, Г.К. Кожевникова, А.В. Кочури, О.П. Кучинської, О.А. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнка, В.В. Навроцької, В.Т. Нора, Д.А. Пешего, В.О. Попелюшка, В.М. Тertiшника, В.М. Трофименка, Л.Д. Удалової, В.П. Шибіка, М.Л. Якуба, О.Г. Яновської та ін.).

У роботах цих та інших авторів засади (принципи) кримінального провадження (процесу) зазнали доволі широкого та різнобічного дослідження на різних етапах розвитку вітчизняної кримінальної процесуальної науки та практики.

Водночас слід визнати, що сучасні теоретичні уявлення про систему засад кримінального провадження все ще перебувають у стадії активного методологічного та ідеологічного переосмислення. Дискусії тривають як щодо поняття та ознак засад кримінального провадження, системи, так і щодо особливостей реалізації на різних

стадіях кримінального процесу. Багато авторів пропонують свою систему засад кримінального процесу, використовуючи різні, а то й однакові критерії, формуючи при цьому різні системи засад (як за обсягом, так і за змістом).

Водночас питання реалізації сформульованих теорією права принципів юридичного процесу в кримінальному провадженні не мають в Україні такої широти дослідження, а тому їх аналіз сьогодні слід визнати окремим необхідним і актуальним напрямом наукових досліджень.

До того ж останнім часом набувають поширення ідеї щодо встановлення нових засад (принципів) кримінального провадження, серед яких і принцип процесуальної економії (І.О. Сопронюк, 2011 р.; І.М. Канюка, 2015 р.), що пов'язаний із реалізацією процесуального принципу послідовності юридичного процесу.

Вирішення цих питань вимагає наукового та емпіричного обґрунтування в межах всебічного поєднання усталених і нових підходів до реалізації принципів послідовності, ефективності та раціональності у кримінальному провадженні.

Метою статті є дослідження реалізації процесуального принципу послідовності у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Принцип послідовності у кримінальному процесі проявляється через установлення та функціонування системи стадій кримінального провадження, дослідження яких має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Існування інституту стадійності є надійним теоретичним інструментом, за допомогою якого можна створювати чітку систему кримінального процесу [3, с. 63].

Як зазначає Л.М. Лобойко, якщо у КПК України 1960 р. термін «стадія» жодного разу не вживався, то у чинному КПК України законодавець доволі широко його використовує. Поняття стадії, яке раніше використовувалося лише в теоретичних і навчальних цілях, наразі регламентоване на законодавчому рівні у нормах кримінального процесуального права, які підлягають реалізації під час кожного кримінального провадження. Термін «стадія» вживається у КПК України сімнадцять ра-

зів самостійно, у сполученні з іншими словами, в яких відтворена назва конкретної стадії («стадія досудового розслідування», «стадія підготовчого судового засідання» тощо) або як узагальнююче поняття, наприклад, «стадія кримінального провадження», «стадія судового провадження», «певна стадія», «будь-яка стадія» тощо [4, с. 99].

Із набуттям чинності КПК України 2012 р. змінилася система стадій кримінального процесу і змістовне наповнення кожної з них.

Питання про стадії будь-якого правозастосовного процесу у вітчизняній літературі розглядається з двох позицій. По-перше, з позиції загальної логічної послідовності будь-якої правозастосовної діяльності (головним чином у загальній теорії права); по-друге, з позиції розкриття функціонального прояву цієї діяльності під час реалізації норми матеріального права (такий підхід є специфічним для процесуальних наук) [5, с. 18]. Для більш правильної і ґрунтовної характеристики структури правозастосовного процесу треба розрізняти, з одного боку, стадії, що відображають загальну логічну послідовність здійснення правозастосовних дій, а з іншого – стадії, які відображають функціональний характер вирішення конкретної справи залежно від її особливостей, що є послідовними процесуальними діями, які закріплюються в різноманітних правозастосовних актах і мають на меті досягнення результату, передбаченого застосуваною нормою матеріального права [5, с. 21].

Кримінальний процес є одним із видів правозастосовного процесу з притаманною тільки йому структурою. Для визначення стадій кримінальної процесуальної діяльності в науці використовується функціонально-часовий підхід. У теорії кримінального процесу дискусійних питань щодо кількості, назви і змісту, як правило, не виникає [6, с. 17].

На відміну від теорії кримінального процесу, у загальній теорії права стосовно стадій правозастосовного процесу однастайності думок учених не досягнуто. Не ставлячи за мету ґрунтовне дослідження структури правозастосовного процесу

з точки зору загальної теорії права, зазначимо, що всі позиції вчених у цій галузі юридичних знань зводяться до виокремлення в правозастосовній діяльності таких трьох стадій: 1) установлення фактичних обставин справи (дії, пов'язані з аналізом фактів, доказуванням повноти і достовірності); 2) вибір і аналіз норми права (дії, пов'язані з вивченням правових норм, установленням юридичної сили і т.д.); 3) вирішення справи, виражене в акті застосування права [7, с. 412–413].

Ці стадії правозастосування, зважаючи на особливості кримінального провадження (у порівнянні з іншими юридичними справами), відтворюються у стадіях кримінального процесу доволі специфічно.

Так, на погляд Л.М. Лобойка, у кримінальному процесі відтворюється процес правозастосування. Визначаючи співвідношення його логічних і функціональних стадій, слід виходити також із того, як уважає автор, що логічний процес застосування норм кримінального права (в окремих випадках і норм інших галузей матеріального права) починається і завершується одночасно з кримінальним процесом. До того ж повне виконання завдань правозастосування з позицій логічної послідовності можливе тільки після виконання кримінальним процесом усіх його завдань. Тому про повне відтворення у стадіях кримінального процесу стадій логічної послідовності правозастосовного процесу можна стверджувати тільки тоді, коли йдеться про застосування норм кримінального процесуального права, бо система кримінального процесу складається із сукупностей окремих процесів застосування. Сума результатів діяльності в цих процесах забезпечує повну реалізацію норм кримінального права. Процес логічної послідовності застосування норм кримінального права «розчиняється» у функціонально-часовій послідовності структурних елементів (зокрема стадій) кримінального процесу. Послідовна реалізація стадій функціональної послідовності кримінального процесу спрямована на досягнення кінцевого результату – застосування норми кримінального права до конкретної життєвої ситуації шляхом визначення остаточної кваліфікації діяння.

Таке твердження цілком узгоджується із загальним функціональним призначенням кримінального процесу (а не окремих його структурних елементів) як механізму реалізації норм кримінального права [4, с. 103].

Система структурних елементів (стадій) кримінального процесу, розкрита автором з урахуванням сучасних положень, може бути представлена таким чином. Так, установлення обставин розпочинається відразу після надходження до компетентного органу держави (органу досудового розслідування, прокуратури) первинної інформації про вчинення чи підготовку кримінального правопорушення. Уже на перших етапах кримінальної процесуальної діяльності відбувається і вибір норми кримінального права: у записі в ЄРДР обов'язково зазначається попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) Закону України «Про кримінальну відповідальність» (п. 5 ч. 5 ст. 214 КПК України), за якою розпочинається досудове розслідування. Але чи можна говорити про те, що процес застосування норми кримінального права повністю відтворився на етапі внесення відомостей до ЄРДР? Очевидно, що ні. У стадії досудового розслідування цей процес триватиме далі. Кваліфікація кримінального правопорушення може зазнавати змін на цій стадії (у протоколі затримання за підозрою, у повідомленні про підозру, в обвинувальному акті) та в наступних стадіях кримінального провадження.

Протягом досудового розслідування, підготовчого провадження та наступних стадій кримінального процесу знову будуть відтворюватися стадії застосування норм кримінального права. Установлення обставин кримінального правопорушення і вибір потрібної норми кримінального права триватиме до моменту ухвалення судом (за результатами розгляду справи) певного остаточного рішення. Зміни кваліфікації діяння відбуваються в реальному кримінальному процесі в результаті встановлення обставин, що не були раніше відомі посадовій особі, яка безпосередньо застосовує норми права.

Розбіжності у кваліфікації можуть мати місце і як наслідок неоднакового підходу суб'єктів, які ведуть кримінальний процес, до оцінки доказів у конкретному кримінальному провадженні. Кожен суб'єкт, який здійснює провадження в наступній стадії процесу, кваліфікує діяння за правилами вільної оцінки доказів, тобто керуючись законом, але виходячи з власного внутрішнього переконання, що ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому розгляді всіх обставин у сукупності. Розбіжності в оцінці доказів виникають через те, що на внутрішнє переконання посадової особи, яка веде процес, впливає багато обставин (життєвий та професійний досвід, вплив із боку сторонніх осіб тощо), більшість із яких є індивідуальними для кожного суб'єкта. Таким чином, висновки різних посадових осіб державних органів, які здійснюють одне й те ж кримінальне провадження, можуть бути (і бувають) різними.

Зважаючи на це, законодавцеві доцільно виходити з такої структурної організації юридичного процесу, яка б забезпечувала ефективне функціонування як окремих елементів, так і процесуальної системи в цілому.

КПК України 1960 р. був побудований таким чином, що встановлення обставин злочину відбувалося в таких трьох його структурних елементах: стадіях порушення кримінальної справи, досудового розслідування та судового розгляду справи. У цій конструкції процесу допускатися повторення пізнавальних операцій у різних процесуальних формах, притаманних тому чи іншому структурному елементу. Саме це, за аргументами критиків КПК України 1960 р., призводило до неекономності кримінальної процесуальної діяльності і надалі стало причиною до ліквідації та відсутності в чинному КПК України стадії порушення кримінальної справи.

Однак стала від такої зміни послідовності процесу більш ефективною система кримінального провадження загалом чи стала вона більш економічною?

Як указує О.В. Стельмашук, досвід використання чинного КПК України дає підстави для висновку, що запроваджені ним напрями вдосконалення кримінального судочинства містять і недостатньо аргу-

ментовані, суперечливі та спірні положення, які іноді виглядають прикрими, тому що низка теоретико-правових і практичних досягнень традиційної його процедури під час запровадження чинної парадигми виявилась недооціненою, зокрема це стосується початкового етапу відповідних правовідносин, під час яких виникають серйозні практичні проблеми та наукові дискусії [8, с. 1].

У контексті співвідношення стадій правозастосування та стадій кримінального процесу Л.М. Лобойко звертає увагу на те, що якщо виходити із тричленної структури процесу логічної послідовності застосування норм права, то з постановленням вироку кримінальний процес мав би бути завершений. Але за таких умов кримінальний процес утратив би своє не лише правове, а й соціальне призначення. Автор підтримує вчених у галузі теорії права, які виступають за включення до системи стадій логічної послідовності, окрім установлення обставин справи, вибору й аналізу норми права, прийняття рішення у справі, ще й четвертої стадії – виконання рішення, в якій здійснюються фактичні дії (завдяки чому норма права, її настанови впроваджуються в життя) [4, с. 103].

Слід також зазначити, що виникнення й існування в просторово-часових межах кримінального процесу стадій досудового розслідування, підготовчого провадження, судового розгляду, виконання судового рішення повністю залежить від імперативних настанов законодавця щодо необхідності реалізації норм кримінального права. Виникнення ж інших стадій повністю залежить від реалізації заінтересованими суб'єктами свого права, що, як відомо, завжди є диспозитивним, на оскарження судового рішення. Тому стадії, змістом яких є перегляд судового рішення, вважаються винятковими. До них належать провадження у суді апеляційної інстанції, провадження у суді касаційної інстанції, провадження за нововиявленими або ключовими обставинами [9, с. 126–129].

Ускладнює структуру кримінального процесу як системи В.М. Трофименко, який разом зі стадіями кримінального провадження виділяє в ньому і процесуальні провадження [10, с. 265–269].

Свій вплив на структурну побудову та послідовність кримінального провадження здійснюють і публічні основи кримінального провадження, відповідно до яких кримінальна процесуальна діяльність здійснюється у чітко визначеній законом процесуальній формі.

Висновки і пропозиції. Таким чином, вагоме значення у забезпеченні послідовності кримінального процесу, насамперед її внутрішніх закономірностей, відіграє системність кримінального провадження (як внутрішня, так і зовнішня).

Внутрішня системність кримінального процесу зумовлюється його статичною та функціональною цілісністю, взаємозв'язком і взаємозумовленістю всіх його елементів, єдність, специфіка і закономірність зв'язку яких і утворюють систему кримінального процесу, яка, будучи наділеною усією сукупністю властивостей соціальних систем, породжує нові властивості, якими елементи системи не володіють [11, с. 100–105; 12, с. 205–206].

Зовнішня системність характеризує взаємозв'язки кримінального процесу з іншими галузями права у правовій системі, а також спорідненими науками.

Водночас сьогодні констатуються проблеми у забезпеченні системності кримінального матеріального і процесуального права, зумовлені хаотичним підходом у розробленні та подальшому вдосконаленні відповідних законодавчих актів, відсутності синхронності в реформуванні кримінально-правового сектора законодавства загалом тощо.

Ефективність політики держави у боротьбі зі злочинністю багато в чому залежить від узгодженості норм кримінального матеріального права з нормами кримінального процесуального права, забезпечення належного рівня взаємозв'язку [13, с. 257].

Отже, незважаючи на заходи, що вживаються для удосконалення процесуальних і організаційних засад кримінального провадження, зважаючи на постійне реформування кримінального процесуального законодавства, а також системи органів, які його застосовують, говорити про успішність формування нової послідовної моделі вітчизняного кримінального процесу ще зарано.

Список використаної літератури:

1. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. 401 с.
2. Журба А.І. Ієрархічність спрямування системи кримінального судочинства України. Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 2. С. 34–41.
3. Суботін Д.В. Стадія як елемент системи кримінального процесу. Вісник Національної академії прокуратури України. 2009. № 4. С. 60–63.
4. Лобойко Л.М. Співвідношення стадій логічної і функціональної послідовності у кримінальному процесі. Питання боротьби зі злочинністю. 2015. Вип. 29. С. 99–108.
5. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П.Е. Недбайло, В.М. Горшенева. М.: «Юрид. лит.», 1976. 280 с.
6. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: підручник. Київ: «Істина», 2014. 432 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: «Право», 2009. 584 с.
8. Стельмашук О.В. Відкриття провадження у справах про кримінальні правопорушення: чинний порядок і напрями вдосконалення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2017. 19 с.
9. Лобойко Л.М. Методи правового регулювання у кримінальному процесі України: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ. 2006. 437 с.
10. Трофименко В.П. Актуальні питання системи кримінального процесу України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. Вип. 25. С. 265–269.
11. Зеленецький В.С. Структура советского уголовного процесса. Проблемы правоведения. Киев, 1981. Вип. 2. С. 100–107.
12. Манівлець Е.Є. Властивості кримінальної процесуальної системи України як складної соціальної системи. Право і суспільство. 2014. № 2. С. 202–206.
13. Письменський Є.О. Проблема системності кримінального матеріального та процесуального права на сучасному етапі нормотворення. Новітні кримінально-правові дослідження. 2015. С. 256–260.

Мамка Г. Н. Последовательность как принцип юридического процесса в уголовном производстве

Статья посвящена исследованию последовательности как принципа юридического процесса в уголовном производстве. Определено, что большое значение в обеспечении последовательности уголовного процесса играет внутренняя и внешняя системность уголовного производства. В этом аспекте критически проанализировано уголовное процессуальное законодательство и констатирована незавершённость формирования новой модели отечественного уголовного процесса.

Ключевые слова: *принципы юридического процесса, последовательность уголовного процесса, системность уголовного процесса, стадийность уголовного производства.*

Mamka G. The sequence as the principle of legal process in criminal proceedings

The article is devoted to a sequence research as principle of legal process in criminal proceedings. It is defined that the importance in ensuring the sequence of criminal procedure is played by internal and external systemacy of criminal proceedings. In this aspect the criminal procedural legislation is critically analyzed and incompleteness of formation of new model of domestic criminal procedure is stated.

Key words: *principles of legal process, sequence of criminal procedure, systemacy of criminal procedure, staging of criminal proceedings.*